

נקודת מפנה? השפעת משבר הקורונה על תפיסות ערכיות בחברה החרדית

יעל שמריהו-ישורון, שי שטרן*

תקציר. המחקר העכשווי על החברה החרדית בישראל מזהה בה תהליכים מקבילים: מחד גיסא כוחות מודרניים מקדמים את השתלבותה בחברה הכללית, ומאידך גיסא כוחות שמרניים פועלים לביצור התבדלותה מהחברה הכללית. במחקרנו ביקשנו לאמוד את השפעת משבר הקורונה על תהליכים אלו. בהתבסס על נתונים ראשוניים הכוללים ראיונות עומק עם חרדים וניתוח כתבות עיתונות ודוחות מחקר, אנו טוענים כי התפרצות מגפת הקורונה אתגרה את העקרונות הבסיסיים שהחרדיות מושתתת עליהם: התבדלות מרצון מהחברה הכללית, ניתוק מאמצעי התקשורת, עצמאות קהילתית וקשר מצומצם עם מוסדות המדינה, וחשיבותו של לימוד התורה. המצב החדש קידם דפוסי התמודדות סותרים בחברה החרדית – התגוננות והקצנת החרדיות לעומת אתגור ההנהגה החרדית ושחיקת מעמדה. היחלשותם של גבולות המגזר אמנם אינה תופעה חדשה, אך משבר הקורונה העצים תהליכים שנחשבו עד כה שוליים במגזר, ויש להניח כי החברה החרדית תידרש להם גם לאחר שוך המגפה.

מילות מפתח: חרדים, קורונה, התבדלות, חרדים מודרניים

מבוא

התפרצות מגפת הקורונה בישראל בפברואר 2020 העלתה לסדר היום הציבורי את סוגיית יחסיה של המדינה והחברה הכללית עם החברה החרדית. שיעורי התחלואה בערים החרדיות היו מהגבוהים ביותר, יותר ממצצית חולי הקורונה המבוגרים בישראל היו חרדים, וקצב העלייה בתחלואה ובשיעור התמותה במגזר החרדי היה גבוה יחסית למגזרים אחרים. למרות זאת, קבוצות ופרטים בחברה החרדית סירבו להישמע להנחיות הממשלה, פתחו את מוסדות החינוך במהלך תקופות הסגר, קיימו אירועים קהילתיים ומשפחתיים והתקהלויות. הגם שהיו מי שציינו את ההנחיות הממשלה, לעיתים אף בקפדנות, אחרים נמנעו מלעשות זאת והתעמתו עם גורמי אכיפת החוק. החברה החרדית הולכת והופכת למרכיב מפתח בעתיד הדמוגרפיה של מדינת ישראל; ומגפת הקורונה העצימה את חשיבות הידע על חברה זו וההבנה של יחסיה עם המדינה והחברה הכללית.

* ד"ר יעל שמריהו-ישורון, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בראילן

ד"ר שי שטרן, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בראילן

במחקר המתואר כאן נידונה השפעת משבר הקורונה על יחסיהם של חרדים בישראל עם מוסדות המדינה והחברה הכללית. בהסתמך על נתונים ראשוניים, הטענה המרכזית היא כי התפרצות מגפת הקורונה אתגרה את העקרונות הבסיסיים שעליהם מושתתת החרדות. מצב זה קידם דפוסי התמודדות סותרים בחברה החרדית: היו מי שנשמעו להנחיות הרבנים אף שסותרו את הוראות החוק, באופן המבטא התגוננות והקצנת החרדות, והיו מי שקראו תיגר על הנהגות הקהילה החרדית. היחלשות גבולות המגזר אינה תופעה חדשה, אבל יש מקום לטעון כי משבר הקורונה העצים תהליכים שנחשבו עד כה שוליים במגזר, ויש להניח כי החברה החרדית תידרש להם בעתיד.

ערכי הליבה של החברה החרדית

בעולם, ובישראל בפרט, החברה החרדית היא קבוצה ייחודית בחברה היהודית והיא מציבה עצמה כתרבות נגד לחברה הכללית. בשנת 2019 מנתה החברה החרדית בישראל כ-1,125,000 נפש, וחלקה היחסי בכלל אוכלוסיית ישראל היה כ-12.5% (כהנר ומלאך, 2019). אף שהחברה החרדית מורכבת מתתי-קהילות נבדלות, יש עקרונות משותפים לכולן, הנוגעים לתפיסת העולם התורנית וליחס כלפי החברה הסובבת.

עיקרון מרכזי בחברה החרדית הוא השמירה על "חומות של קדושה" (זיכרמן, 2017), שמשמעותו הסתגרות קהילתית והתבדלות מרצון מהחברה הכללית, בכל אורחות החיים – החל במערכות החינוך, התרבות והתעסוקה וכלה בהתבדלות מרחבית. עיקרון שני הוא התאמתם של אמצעי התקשורת לצורכי הקהילה: הקהילה החרדית מבקשת לא רק להתברל מהחברה הסובבת אותה אלא גם להישמר מחשיפה לידע ולתכנים המגיעים ממנה. לשם כך היא מעמידה אמצעי פיקוח קהילתיים על השימוש בטלפונים סלולריים, ובהם ועדות רבנים לענייני תקשורת, עמותות רבנים ופעילים שמטרתם להבטיח שמירה מפני חשיפה לעולמות התוכן והמידע של החברה הכללית. עיקרון שלישי, הנגזר גם הוא מגישת ההתבדלות, הוא יחסה המסויג של החברה החרדית כלפי מדינת ישראל ומוסדותיה והאמץ לעצב לחבריה עצמאות קהילתית ולהתנתק ככל האפשר ממוסדות המדינה. ביטויים לגיבוש עצמאות קהילתית אפשר לראות בהעמדתם של מנגנונים פנים-קהילתיים המספקים לחברי קהילה החרדית שירותים והנהגה חלופיים במקום המדינה ומוסדותיה. ולבסוף, ערך מכוונן רביעי בחברה החרדית הוא לימוד התורה, שנתפס כערך המקיים את העולם ומתואר כ"חברת הלומדים" (פרידמן, 1991). על פי תפיסה זו תפקידו העיקרי של הגבר החרדי הוא לימוד התורה, ועליו לפרוש מעיסוק בחובותיו האזרחיות והגשמיות.

מהתבדלות להשתלבות: התערערות הזהות החרדית או רדיקליזציה שלה?

בעשורים האחרונים ידעה החברה החרדית בישראל תמורות מהותיות ביחסה אל החברה והתרבות הסובבת אותה. שינויים כלכליים, תרבותיים וחברתיים והיחלשות ההנהגה החרדית הביאו פרטים וקבוצות מהחברה החרדית לשאוף להשתלב בחברה הכללית, להיחשף לערכים מערביים-ישראליים ולהשתלב בעולם התעסוקה, בשדה ההשכלה האקדמית ואף בצבא. לתופעה חברתית-דתית זו יוחסו כינויים רבים ובהם "חרדיות מודרנית", "חרדים ישראלים", "חרדיות מתחדשת" ו"חרדים חדשים". הנרטיב המרכזי במחקר בתחום מתייחס לתהליכים אלו כאל פריצה של מסגרות החברה החרדית והיחלשות גבולותיה, אך יש גם מי שרואה בהם ביטוי

לרדיקליזציה של הזהות החרדית, המתעמתת עימות ישיר ואידאולוגי עם החילוניות. יתרה מזו, יש הטוענים כי מול כוחות מודרניים אלו, המבקשים להשתלב בחברה הכללית, כוחות שמרניים חיזקו את ההתבדלות והקצינו את עמדותיהם בפן הדתי-הלכתי.

ממצאים ראשוניים – השפעת הקורונה על ערכים חרדיים

על בסיס נתונים ראשוניים שעלו מתוך ניתוח ראיונות עומק שנערכו בין ספטמבר לדצמבר 2020 עם 35 חרדים וחרדיות מקהילות ומערים שונות בישראל, ומתוך ניתוח 55 כתבות בעיתונות הכללית והחרדית, אנו טוענים כי התפרצות מגפת הקורונה אתגרה את ארבעת העקרונות שבבסיס החרדיות.

ראשית, משבר הקורונה אתגר את תפיסת ההתבדלות מרצון, הנהוגה זה עשרות שנים בחברה החרדית, משום שכאשר המדינה הטילה סגרים על ערים ומקומות יישוב חרדיים, ההתבדלות החרדית הפכה מרצונית לכפויה. לצד הכעס על הבידוד הכפוי והטלת הספק במניעים לו, היו בקרב המרואיינים מי שגילו, אולי לראשונה באופן מפורש, ספקות באשר לצורך בהצבת חומות בין החברה החרדית לחברה הכללית, ובעיקר באשר להשלכות שיש להצבתן של חומות אלו. הסגר שהוטל על יישובים חרדיים נתפס כהטלת אות קין בחברה החרדית. ההתבדלות, שבימים כתיקונם החברה החרדית שואפת לה, נתפסה כאות קלון. במונח זה "חומות הקדושה" הפכו במידה רבה ל"חומות של בושה", כפי שסיפרו מרואיינים:

מהחצר שלי [בבני ברק] יש מעבר, קיצור דרך לרמת גן. [...] אז בהתחלה, כשהיה את כל הבלגן בבני ברק ש"אנחנו הבאנו את הקורונה", שכנים היו רבים איתי שלא נצא מהמעבר. [...] אמרו שישחררו עלינו כלבים... אי-נעימות. הם היו קושרים את זה עם חבלים... מלא פעמים כשאני נכנסת לחנות, אנשים מעלים את המסכה [...], מסתכלים כאילו את מדבקת... עד היום יש חנות שאני לא מסוגלת להיכנס אליה, כי המוכרת אמרה לי "תצאי בחוץ". זה הדבר הכי משפיל בעולם.

המגזר החרדי היה מואשם. הפכו את הציבור החרדי למטרה. [...] יש סטיגמה כזאת שכל החרדים מלוכלכים. אז עכשיו הסטיגמה שהם מפיצים את המחלה.

בתקופה שלפני הקורונה חלק מהמרואיינים החרדים תפסו עצמם כ"מיעוט עליון", המתברל מהחברה הכללית מבחירה על מנת לשמר את אורחות חייו הייחודיים מפני האיומים והסכנות שמבחוץ; תקופת הקורונה הפכה את היוצרות והציבה את האדם החרדי כגורם סכנה בעיני החברה. כך ביטא אחד המרואיינים את התנגדותו לסגר שהוטל על יישובים חרדיים: "מה תרמתם בזה שסגרתם [ערים]? שכל הבני ברקים ידביקו אחד את השני? מנסים לעשות פה שתי מדינות ושני עמים? יש פה חילונים שרוצים לחיות בשלום ובשלווה, ולא מתאים להם לראות שחור בעיניים, אז אנחנו מרחיקים את החרדים?" ראשי הערים בני ברק, אלעד וביתר עילית וראש מועצת עמנואל פנו ב-6 בספטמבר לראש הממשלה וטענו כי הסגר הייעודי בתקופת חגי תשרי מכונן נגד הציבור החרדי:

החלטת במכוון להשאיר את המדינה פתוחה בחודשים יולי-אוגוסט, למרות שהתחלואה בערים שלנו היתה גבוהה מהמצב היום [...]. אך בימים אלה הובלת שוב

באופן מכוון לכך שיוטל סגר על הערים החרדיות ערב חגי תשרי. [...] לא נשכח מי האיש שחתם בידו, פעם אחר פעם, על הפיכתנו למפיצי מחלות ואויבי העם, בענישה סלקטיבית של רבבות משפחות, בני המגזר החרדי. ההחלטות שקיבלת, פעם אחר פעם, נעשו בהעדר הגיון ותחלת בריאותית ומכוונות באופן חד וברור נגד הציבור החרדי. (רבינוביץ ואחרים, 2020)

ואולם ערעור תפיסתי זה על הצבת החומות בין החברה החרדית לזו הכללית לא ביטל את הבידול הזהותי בין המשתייכים לשתי החברות. הגם שחלק מהמרוויינים תיארו שבירה של הגבולות המרחביים ורצון להתערות במרחבים חילוניים, הם עדיין השתמשו בשיח המבחין בין האני והאחר. החילונים הציגו כעוינים וכמשתפים פעולה עם הממסד באופן שפוגע בקהילה החרדית, והיחסים איתם תוארו במונחים שנעו בין ריחוק ובין מתח חריף. מרוויינים השתמשו תדיר במונחים "אנטישמיות" ו"שנאת היהודי" בתארם את היחס שהופנה כלפיהם מצד החברה הכללית. אחת המרוויינות אמרה, "לצערנו יהודים משלנו שונאים אותנו, ולא רק הגויים". דברים דומים אמרו גם מרוויינים אחרים:

לעשות כזאת תעמולה אנטישמית מול הציבור החרדי זה לא הוגן, לא יהודי. [...] ההסתה הגיעה לממדים כאלה גרועים [...]. מאוד דומה למה שהיה לעם היהודי בתקופות של האנטישמיות הגדולה שחוינו.

ייקה הרבה זמן לגשר. [...] לפני הקורונה לא עניין אותי חילונים־דתיים... [כיום] אני מעדיפה יותר לתמוך בעסקים שלנו. [...] דברים שלא הייתי חושבת עליהם קודם. אם אני יכולה לקנות בבני ברק, אני אקנה גם אם זה יעלה לי יותר יקר. [...] לתמוך דווקא באנשים שלנו מאשר באלה שבשעת צרה לא היו שם.

שנית, בתקופת הקורונה, ובפרט בתקופות הסגר הכללי, האינטרנט ואמצעי התקשורת שימשו תחליף – לעיתים בלעדי – למקורות מידע קהילתיים, אפשרויות צריכה, תקשורת חרדית ושיח פנים־חרדי, שהיו מוגבלים. רבים בחברה החרדית התחברו לראשונה לאינטרנט, גם אלו המשתייכים לקהילות שנחשבו למחמירות יותר בכל הקשור לגישה לאינטרנט או המגדירות עצמן שמרניות (אסקריא, בפרסום). על פי סקר שערך מכון אסקריא, בשנת 2020 חל גידול של 39% במספר המתחברים לאינטרנט בחברה החרדית. מתוך כלל המתחברים החדשים, 46.5% התחברו לאינטרנט בעקבות התפרצות מגפת הקורונה; 91% מכלל המחברים ציינו כי יוסיפו להיות מחוברים לאינטרנט גם בעתיד. מתוך 678 נבדקים, ל־44% היה חיבור לאינטרנט בשנת 2020. שינוי זה ביחס לאמצעי התקשורת לא חל רק ברמה הפרטית אלא גם בזו הקהילתית; עיתונים מגזריים כגון השבועונים למשפחה ובקהילה פורסמו לראשונה באופן מקוון, ושיעורי תורה ודרשות הועברו באמצעי התקשורת השונים. כך התייחסו לנושא כמה מהמרוויינים:

יש משפחות שלא היה להם אינטרנט בבית ובגלל הקורונה הכניסו אימייל, שזה היה חידוש גדול מבחינתם. ערב אחד התקשרתי לחברה והיא אמרה שהם מאוד עסוקים. מה יש? הכניסו לבית אימייל. חילוני מצוי יתגלגל מצחוק, כנראה אצלו בבית יש אימייל כבר עשר שנים או יותר. ואצלם זה היה סיבה לחגיגה... זה לפתוח עוד צוהר

לעולם הכללי [...]. הקורונה פתחה חלונות. אם זה חלונות לאוויר טוב או לזיהום אוויר – זאת שאלה אחרת. אבל הקורונה פרצה חלונות.

אם ככולם יש אינטרנט בעולם הרגיל, אז בעולם החרדי לרוב האנשים אין ולא לכל ילד יש מכשיר טלפון שהוא יכול להתקשר לבית ספר. אז יש לך בית עם חמישה, שישה, שבעה ילדים שצריכים ללמוד מהבית ויש להם מכשיר אחד או שניים במקרה הטוב וכולם צריכים לשמוע את השיעורים שלהם, איך אתה עושה את זה? אז אנשים עכשיו הלכו וקנו מכשירי טלפון בשביל שיהיה לילדים שלהם איך ללמוד.

משבר הקורונה הציב אפוא צרכים ייחודיים שהובילו רבים מהחברה החרדית להתחבר לאינטרנט לראשונה. מצב זה חולל מהפכה ביחסם לאמצעי התקשורת הכלליים, כפי שציין ראש ישיבת עטרת ישראל הרב ברוך מרדכי אזרחי: "גם זום לטובה" ("הגרוב"מ אזרחי", 2020). אך הצעד הזה, שהעצים את מגמת ההשתלבות של החברה החרדית בחברה הכללית, עורר התנגדות אצל מי שראו בו איום על הגבולות, הערכים והזהות החרדית. כך הסבירה נעמה עידן, תושבת בני ברק, לשעבר מו"לית העיתון החרדי יום ליום, בראיון עימה לעיתון מקור ראשון:

אדם שהתרגל שיש לו אינטרנט בבית, גם אם רק כדי להיכנס לאתר חרדי ולברוק מה מצב הקורונה בבני-ברק, יהיה לו קשה להתנתק מזה. [...] במשך שנים אנשים שמעו כמה האינטרנט זה דבר מסוכן ומפחיד, ופתאום הם מגלים שזה לא נורא. נכון שיש בזה חסרונות וסכנות, חרדית שהכניסה הביתה אינטרנט כדי להמשיך לעבוד, ועקב המצב גם חיפשה חומרי למידה וגלשה בעוד אתרים, עלול להיווצר אצלה משבר אמון. היא תגלה שהשד לא נורא כל כך. אינטרנט בעיניי הוא כמו סכין. אי אפשר להסתדר בלעדיו במטבח, אבל חייבים גם ללמוד איך להישמר ולהיזהר ממנו [...] (רט, 2020)

ואכן, ועדת הרבנים לענייני תקשורת פרסמה מכתב אשר התריע מפני הסכנה שבאמצעי התקשורת וקראה לציבור החרדי "להימנע מלהאזין לקווי נייעס וכדו', גם בקווי טל' קבוצתיים (וואצאפ-קולי) [...] שיש בו רדידות ופגעים רעים" (רבינא, 2020).

העיקרון השלישי שמשבר הקורונה ערער עליו הוא עצמאותה של החברה החרדית. המשבר הגביר את תלותה של זו במערכת הממסדית בשני היבטים עיקריים. ראשית, אם בעיתות שגרה מיעטה המדינה להתערב בחייה הקהילתיים של החברה החרדית, ואפשרה לה לקבל באופן עצמאי החלטות הקשורות להתנהלות הפנים-קהילתית, הרי משבר הקורונה הביא להתערבות עמוקה של המדינה באורחות החיים הקהילתיים: קביעת כללים ונהלים ביחס לנוכחות ולהתקהלות במרחב, השתת סגר על ריכוזי אוכלוסייה חרדיים, סגירת מוסדות חינוך ודת וקביעת הנחיות בריאותיות. שנית, תקופת הקורונה העמידה במבחן את יכולתה של הקהילה החרדית לספק את צורכי חבריה – בפרט שירותי בריאות – דרך המנגנונים הפנים-קהילתיים. בתקופת המשבר הוקם ארגון חסדי עמרם שסיפק טיפול רפואי, תרופות ומכונות חמצן וסטורציה לחולי קורונה חרדים שסירבו להתפנות לבתי חולים. נוסף על כך הוקם גם מערך של פעילים קהילתיים ורבנים שסיפקו הנחיות בידוד לחולי קורונה, ללא תיאום עם הרשויות. אך מערכות פנים-קהילתיות אלו, במקרים רבים, לא הצליחו למנוע את הצורך בפניו לבית חולים או להביא לריפוי מהמחלה, אם משום שהפעילים סירבו לקחת אחריות על שלומם של

החולים במצב אקוטי ואם בשל היעדר ציוד רפואי מספק, ולכן גברה תלותם של חברי הקהילה במערכת הממסדית. כפי שתיאר זאת מרואיין:

היו הנחיות פנימיות, [...] היו אחראים לקורונה בקהילה שלנו. כל מי שיש לו שאלה, מרים אליו טלפון ושואל "מה אני צריך לעשות? יש לי תסמינים" [...] החוק היה "48 שעות אחרי שיוורד החום, הבן אדם יכול להסתובב רגיל". בגלל שאני מוכר בקהילה כמתנדב הצלה, התקשר אליי אחד מהקהילה שסבא שלו לא מרגיש טוב, מקיא, חיזור. יש לו אלצהיימר. [...] כשהגעתי לשם, הלחץ דם היה גבוה. אמרתי למשפחה "אין ברירה, אי אפשר לקחת את האחריות על כזה דבר". נסעו לבית חולים, והחולה אובחן כחולה דלקת ריאות [...] וגם קיבל תשובה חיובית לקורונה [...]. היה קשה לקחת את זה על הגב שלי.

החברה החרדית התפצלה בין מי שדבקו בהנהגה הרבנית, גם כשהנחיותיה עמדו בסתירה להנחיות הממשלה, ובין מי שהביעו ביקורת על ההנהגה הרבנית וטענו כי התפרצות הקורונה הייתה מצב של פיקוח נפש ולכן דחתה דעת תורה.

ולבסוף, הדרישה לריחוק חברתי ולהימנעות מהתקהלות וסגירת מוסדות הדת והציבור התנגשו עם אורח החיים הדתי והקהילתי של החברה החרדית. עם הקורונה התערערה היכולת לקיים מצוות שמהותן קהילתית, כמו תפילה במניין בבית כנסת. כך תיאר מרואיין:

יהודי שומר תורה ומצוות זה חיי קהילה. [...] אדם לא יכול להתפלל אם זה לא במניין. אי אפשר לומר קדיש בלי עשרה אנשים. [...] להוציא יהודי מבית כנסת, משיעורי התורה שלו, מהביחד, זה לא פשוט... כמו שאדם לא רוצה לאבד את מקום עבודתו בגלל שיצא לחל"ת ככה יהודי שומר תורה ומצוות יחזור לבית הכנסת, כי הוא רוצה להיות קרוב לקדוש ברוך הוא.

פגיעה זו באורח החיים הדתי והקהילתי איימה על אחד העקרונות החשובים ביותר שעליהם נשענת החברה החרדית: ערך לימוד התורה. מרואיינים תיארו את משבר הקורונה כמה שמחליש את העולם הרוחני, כסכנה לדרך התורנית שהחברה החרדית מבקשת להקנות לחברה. אחת המרואיינות אמרה:

אחד מהגדולים [רבנים] אמר שעדיף עוד עשרה אנשים בגן עדן שיעזבו את העולם בגלל הקורונה, מאשר עשר בחורים בגיהנום. יש לנו הסתכלות אחרת על המציאות, זה לא הפקרות, וזה מאוד עגום לראות מה שקורה ברחוב החרדי, אנחנו משלמים מחירים מאוד יקרים בקורונה הזאת, זאת שואה רוחנית, שבחורים מגיעים לרחובות, לא חזרו לישיבה ויצאו לעבודה. [...] אז נכון שאנחנו לוקחים סיכון... אמרו שהמצווה של "ונשמרתם מאוד לנפשותיכם" זה על הנפשות, לא על הגוף. לא כתוב "ונשמרתם על גופכם".

בהתמודדותם עם איומים אלו נחלקו המרואיינים ביניהם. היו שהצדיקו את פתיחת מסגרות הלימוד בשם הערך הרוחני, אף שהרבר נגד את הנחיות החוק, והיו שבחרו לציית להנחיות. נראה כי הציות להנחיות שינה את האופן שבו חלק מהמרואיינים והמרואיינות מקיימים מצוות ודרש מהם להסתגל לאורח חיים דתי שאיננו כולל קהילתיות פיזית.

הערות מסכמות: משבר כהזדמנות לאיחוי הקרע

משבר הקורונה לא חשף תופעות חדשות אלא העמיק מגמות שמתפתחות בחברה החרדית בעשורים האחרונים. העלייה הניכרת בשיעורי החיבור לאינטרנט, הנוכחות הפיזית במרחבים "חילוניים" אגב ביטול ימי לימוד תורה, ההכרה הגוברת בסמכות החוק על ההנהגה הרבנית והתלות במוסדות המדינה – כל אלה הנכחו בפומבי תהליכי השתלבות חבויים שהודחקו אל שולי המגזר עד פרוץ הקורונה. משבר הקורונה הביא אל המיינסטרים החרדי פרקטיקות וטיעונים המקדמים השתלבות בחברה הכללית, ונתן לגיטימציה לתהליכים שהיו מקובלים פחות בעבר ושאי אפשר להתעלם מהם עוד. עלייתם של תהליכים אלו אל פני השטח, והעובדה כי רבים יותר בחברה החרדית מרגישים ביטחון יחסי לבטא את התלבטויותיהם ביחס לעקרונות היסוד המונחים בבסיס החברה החרדית בעשורים האחרונים, אמנם אינם מבושרים על שינוי מיידי בדפוסי ההתנהלות של החברה החרדית או במאפייניה, אך נראה כי הם יצריכו את הנהגות הקהילות החרדיות – ואת הקהילות עצמן – להתמודד עם השלכותיהם.

ממצאים ראשוניים אלו בדבר ערעורם של יסודות החברה החרדית בעקבות משבר הקורונה מאפשרים להבין טוב יותר את הקשיים הייחודיים שעומדים התמודדה האוכלוסייה החרדית בישראל בתקופה זו. הם עשויים לספק הסבר ראשוני לשאלות אחרות שלא עמדו במוקד הדיון הנוכחי, ושחשוב לברר בהמשך: הסיבות או ההצדקות לאי-ציות להנחיות ולהפרות החוק מצד קבוצות מסוימות בקהילה החרדית בתקופת הקורונה למרות שיעורי התחלואה והתמותה הגבוהים, הגורמים להתפשטות התחלואה בחברה זו, והאיום שהיא חשה מצד מוסדות המדינה והחברה הכללית.

מקורות

- אסקריא. (בפרסום). דו"ח דפוסי חיבור ושימוש באינטרנט בתקופת הקורונה.
הגר"מ אורחי: "גם זום" לטובה [מאמר מערכת]. (2020, 19 בנובמבר). **המחדש**.
 זיכרון, חיים. (2017). חרדיות ישראלית בשלוש מערכות. **תרבות דמוקרטית**, 7, 131-157.
 כהנר, לי, וגלעד מלאך. (2019). **שנתון החברה החרדית בישראל 2019**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
 פרידמן, מנחם. (1991). **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. מכון ירושלים לחקר ישראל.
 רבינא, אבי. (2020, 2 ביוני). **השלכות רוחניות מהקורונה: חשש שבני ישיבות יפרקו עול**. **כיכר השבת**.
 רבינוביץ, אהרן, עידו אפרתי ונעה לנדאו. (2020, 6 בספטמבר). **עקב הודעת ראשי רשויות חרדיות כי לא ישתפו פעולה, נתניהו דחה את הדיון על הטלת סגר**. **הארץ**.
 רט, ריקי. (2020, 4 במאי). **מיגון דיגיטלי: כיצד תשנה המגפה את החברה החרדית? מקור ראשון**.